

Iryna Shandra

Państwowa Akademia Kultury w Charkowie (Ukraina)
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (Polska)
e-mail: ishand@sgh.waw.pl
ORCID: 0000-0002-9092-413X

DOI: 10.15290/oes.2026.01.123.02

EKONOMICZNE „PRZYWILEJE” I „UPRZYWILEJOWANIE” W UKRAIŃSKIM SPOŁECZEŃSTWIE SOWIECKIM (1945–1991)¹

Streszczenie

Cel | Celem badania jest analiza przywilejów ekonomicznych, z których powszechnie korzystała sowiecka nomenklatura w Ukraińskiej SRR, oraz obalenie mitu o egalitaryzmie społeczeństwa radzieckiego.

Metoda badań | Systematyzacja danych faktograficznych i opracowanie źródeł historycznych zostały przeprowadzone za pomocą metod porównawczo-historycznej, problemowo-chronologicznej i analityczno-syntetycznej. Metoda porównawczo-historyczna pozwala zidentyfikować ogólne tendencje w ZSRR i ich przejawy w Ukraińskiej SRR. Badanie zostało przeprowadzone z perspektywy teorii elitaryzmu, podejścia korporacyjnego i interdyscyplinarnego. To ostatnie umożliwiło połączenie danych z zakresu historii, socjologii, nauk politycznych i nauk ekonomicznych, co pozwoliło na wszechstronne zbadanie problemu.

Wnioski | Na podstawie przeanalizowanych danych można stwierdzić, że formułowanie hasła równości wszystkich członków społeczeństwa radzieckiego było jedynie elementem propagandy. Dane historyczne pokazują, że poziom życia elity radzieckiej (nomenklatury), korzystającej z licznych przywilejów, w porównaniu do losu zwykłych obywateli znacząco się różnił.

Oryginalność / wartość / implikacje / rekomendacje | W artykule zostały podkreślone i zilustrowane przykładami takie problemy, jak „nierówność dochodów” i „nierówność konsumpcji”. Uwytkowane zostało zjawisko „mentalności użytkownika”, będące kon-

¹ Artykuł zaakceptowano do druku 12.01.2026.

sekwencją totalitarnego charakteru władzy radzieckiej, w której strukturze przywileje były integralną częścią funkcjonowania partyjno-biurokratycznego aparatu władzy.

Słowa kluczowe: nomenklatura sowiecka, przywileje ekonomiczne, Ukraińska SRR

ECONOMIC “PRIVILEGES” AND “PRIVILEGING” IN THE UKRAINIAN SOVIET SOCIETY (1945–1991)

Summary

Purpose | The purpose of the study is to highlight the economic privileges that were widely enjoyed by the Soviet nomenklatura in the Ukrainian SSR, and to debunk the myth of the egalitarianism of the Soviet society.

Research method | Systematisation of factual data and processing of historical sources was carried out using comparative-historical, problem-chronological, and analytical-synthetic methods. The comparative-historical method allows to identify general trends in the USSR and their manifestations in the Ukrainian SSR. The study is written from the standpoint of the theory of elitism, and of the corporatist and interdisciplinary approaches. The latter allowed to combine data from history, sociology, political science, and economic sciences to shed light on the problem at hand.

Results | Based on the analysed data, it is concluded that the slogan of equality of all members of the Soviet society was only a component of propaganda. Historical data show that the standard of living of the Soviet elite (nomenklatura), due to the use of numerous privileges, and of ordinary citizens significantly differed.

Originality/value/implications/recommendations | The article highlights and illustrates with historical examples such categories as “income inequality” and “consumption inequality”; it highlights such a phenomenon as “user mentality”, which was the result of the totalitarian nature of the Soviet power, in the structure of which privileges were an integral part of the functioning of the party-bureaucratic apparatus of the government.

Keywords: Soviet nomenklatura, economic privileges, Ukrainian SSR

JEL classification: N34, N44

1. Wstęp

Wbrew hasłom ideologicznym powszechnie głoszonym przez przedstawicieli władzy radzieckiej społeczeństwo ZSRR podlegało gradacji społeczno-ekonomicznej jeszcze bardziej niż społeczeństwa krajów kapitalistycznych. Naukowcy badają to zjawisko społeczne z perspektywy socjologicznej, ekonomicznej i historycznej, ponieważ sowiecka nierówność ekonomiczna była osobliwym zjawiskiem, gdyż nie charakteryzowała się cechami ekonomicznymi (własność, pieniądze), lecz administracyjnymi (przywileje i możliwości).

Specyfika radzieckiej nierówności została zbadana w pracach naukowych o wymownych tytułach: *Wymiar nierówności. Trójgłowa Hydra* [London, 2014], *Od Sowietów do oligarchów: Nierówności i własność w Rosji* [Novokmet i in., 2017], *Legitymizacja nierówności społecznych w ideologii sowieckiej okresu stalinowskiego* [Вальдера, 2015], *Metodologiczne aspekty analizy nierówności ekonomicznych: Problemy radzieckie i postsowieckie* [Анисимова, 2016]. W pracach teoretycznych O. Szkaratana [2012], S. Kordonskiego [2006] i P. Gregori [2008], sytuujących się na styku socjologii, nauk politycznych i ekonomii, przedstawione są ogólne podejścia do rozumienia nierówności i elity radzieckiej (nomenklatury).

Termin „nomenklatura radziecka” został wprowadzony do obiegu naukowego przez radzieckiego historyka i socjologa, dysydenta M. Woslenskigo. Jego książka *Nomenklatura. Klasa rządząca Związku Radzieckiego* została wydana w Austrii i NRF w 1980 r., a dopiero w 1991 r. pojawiła się w Rosji [Восленский, 1991]. Praca ta faktycznie zapoczątkowała naukowe rozumienie nomenklatury jako zjawiska społecznego w historii radzieckiej.

Europejscy i amerykańscy badacze (M. Narta, M. Parenti, M. Weber, M. Djilas) rozpatrują pojęcie „nomenklatury” głównie z punktu widzenia pluralizmu metodologicznego, spierając się o jej klasową lub elitarną istotę. Z punktu widzenia elitarniej teorii M. Webera radziecka nomenklatura jest „elitą polityczną”, która uzurpowała sobie prawo do podejmowania decyzji politycznych. Jugosłowiański polityk i badacz Milovan Djilas w swoich pracach *Nowa klasa* [1957] i *Niedoskonałe społeczeństwo* [1969] podkreśla główną wadę socjalizmu: deklarowanym celem partii politycznych była budowa społeczeństwa

bezklasowego, jednak politycy zamiast dążyć do realizacji tego celu, wszędzie tworzyli społeczeństwo klasowe, na którego czele stała „nowa klasa”, czyli nomenklatura.

Inna książka, autorstwa Ilji Zemcowa *Życie prywatne radzieckiej elity*, napisana jest w lekkim, popularnonaukowym stylu i kontynuuje dyskusję na temat istoty radzieckiej nomenklatury, rozpoczętą przez M. Woslenskiego [Земцов, 1986]. Temat elity sowieckiej i nierówności w społeczeństwie teoretycznie równym pozostaje popularny wśród badaczy przestrzeni postsowieckiej. Liczne badania Petra Kyrydona [2012] i Viktora Krupyny [2024a, 2024b] ukazują ukraińską perspektywę tego problemu naukowego.

2. „Upriwilejowani” w społeczeństwie egalitarnym

Wiadomo, że doktryna komunistyczna głosiła powszechną równość i brak wyraźnego zróżnicowania ekonomicznego jako swoją główną cechę i najważniejszy cel dążeń. Teza ta była jednym z postulatów radzieckiej mitotwórczości komunistycznej. Ideologicznie uzasadniana i opiewana w radzieckich hasłach „radziecka równość” była niczym innym, jak tylko narzędziem propagandy w walce z tzw. „kapitalistycznym wyzyskiem” świata zachodniego, nieudaną zastoną totalitarnej władzy i uzasadnieniem większości działań wewnętrznej polityki Partii Komunistycznej. Społeczeństwo bezklasowe, brak wyzysku społecznego i sprzeczności społecznych okazały się, podobnie jak komunizm, celem, do którego ZSRR nigdy nie udało się zbliżyć.

Podstawą radzieckiego egalitaryzmu była narodowa własność środków produkcji. Dobra publiczne uzyskane w wyniku produkcji miały być sprawiedliwie rozdzielane przez wybieralne organy władzy państwowej. W praktyce jednak opisany mechanizm nie działał, ponieważ charakter podziału w społeczeństwie radzieckim był daleki od sprawiedliwego. Gospodarka narodowa bez ekonomii, ekonomia bez mechanizmów ekonomicznych doprowadziły do zniekształcenia procesów rozwarstwienia społecznego. Szlachetne pochodzenie z czasów feudalnych i siła pieniędzy z czasów kapitalistycznych zostały zastąpione innym czynnikiem elitaryzmu – przynależnością do rządzącej grupy polityczno-administracyjnej. Ponieważ nowa elita radziecka deklarowała

zniszczenie niesprawiedliwości kapitalistycznej (przede wszystkim finansowej), musiała wykazać się obojętnością wobec wartości materialnych. Nie oznaczało to jednak wcale rezygnacji z dóbr materialnych, które pozostały, tyle że w innej formie – przywilejów, do których dostęp ograniczyła przynależność do rządzącej partyjno-biurokratycznej elity. W społeczeństwie, w którym nie istniała własność prywatna, zaś ideologia partyjna, administracja państwowa i procesy gospodarcze były nierozdzielnie ze sobą powiązane, przywileje miały decydujące znaczenie. Jak zauważa prof. Włodzimierz Klistorin, „w systemie, w którym stosunki własnościowe dotyczące posiadania, dysponowania i użytkowania są rozdzielone, a ceny są ustalane dyrektywnie, w oparciu o cele polityczne i inne, mówienie o podziale bogactwa i dochodów w powszechnie przyjętym rozumieniu jest bezsensowne” [Клисторин, 2017, s. 41].

Ukraińska SRR w okresie powojennym ostatecznie przekształciła się we wzorowego wykonawcę wszystkich zarządzeń centrum. Różnice te mają jedynie charakter terytorialny i stanowią tylko przykład ogólnozwiązkowych zasad, a poziom i liczba przywilejów biurokracji ukraińskiej były nieco niższe w porównaniu z moskiewskimi, co było zgodne z główną cechą nomenklatury – wyraźną hierarchią.

W radzieckiej Ukrainie, tak jak w całym ZSRR, istniała znacząca przepaść ekonomiczna pomiędzy narodem a tak zwaną „władzą ludową”. Społeczeństwo ustanowiło nawet specjalny termin na określenie tych, którzy mieli władzę i nieograniczony dostęp do wszystkich dobrodziejstw społeczeństwa radzieckiego – „nomenklatura”. Byli to wyżsi partyjną i rządową rangą urzędnicy, a także urzędnicy, których powołanie wymagało zgody organów partyjnych. Badacze trafnie nazywają tę zamkniętą warstwę władzy „kanonizowanymi szefami wszystkich szczebli” [Коржихина, Фигатнер, 1993, s. 25]. Nową elitę radziecką określa się na różne sposoby: „partokracja”, „kasta”, „nowa klasa”, „polityczna (lub „partyjna”) biurokracja”, ale najbardziej trafny jest termin „nomenklatura”, który obejmuje takie cechy, jak hierarchia, związek przywilejów ekonomicznych z zajmowanym stanowiskiem oraz brak dożywotnich lub dziedzicznych gwarancji własności. Termin „nomenklatura” kojarzy się z porządkiem, który w sowieckiej rzeczywistości był raczej totalną kontrolą. Listy nomenklaturowe wprowadzono po raz pierwszy za czasów J. Stalina właśnie w celu zapewnienia kontroli partii nad urzędnikami najwyższej rangi.

Z biegiem czasu zarówno liczba list, jak i liczba stanowisk na listach rosła: z 300 tysięcy za czasów Lenina do 1,8 miliona za czasów Stalina [Киридон, 2012, s. 172]. Taka kontrolowana pionowa struktura kadrowa (nomenklatura) była jedną z najważniejszych cech sowieckiego systemu totalitarnego, ponieważ pozwalała całemu aparatowi administracyjnemu działać jak jeden system, minimalizując dostęp do władzy lub kluczowych stanowisk osób, które nie były godne zaufania w rozumieniu sowieckim. System przywilejów i świadczeń odróżniał nomenklaturę od reszty społeczeństwa i czynił z niej szczególną kastę biurokratów.

Wsparcie materialne i usługi dla nomenklatury były znacznie lepsze niż dla reszty obywateli. W porównaniu z latami kształtowania się władzy radzieckiej w latach 50. XX wieku przepaść między elitą a zwykłymi obywatelami jedynie się pogłębiła, a przywileje nomenklatury przeszły z kategorii nieoficjalnych do kategorii wyraźnie utrwalonych na szczeblu ustawodawczym. Pozwala to socjologom interpretować system sowiecki jako „etokratyczny”, „w którym zróżnicowanie społeczne było determinowane przez rangi w hierarchii władzy” [Шкаратан, 2012, s. 10]. Interesujący wydaje się również pogląd filozofa Symona Kordonskiego: „Na sowieckim rynku administracyjnym realia polityczne i gospodarcze tworzyły jedną całość, w której wszystkie działania były zhierarchizowane” [Кордонский, 2006, s. 61].

3. Nierówności dochodów i nierówność konsumpcji

System przywilejów ekonomicznych nomenklatury był tak rozwinięty, że można je klasyfikować nawet według statusu prawnego: oficjalne (które były wyraźnie zapisane w aktach prawnych), nieoficjalne (nieudokumentowane, ale powszechnie akceptowane), administracyjno-biurokratyczne (wykorzystanie możliwości wpływu, jakie dawało stanowisko).

Oprócz oficjalnego wynagrodzenia nomenklatura otrzymywała dodatkowe dopłaty pieniężne (tzw. pieniądze w kopertach), które były dwu-, trzykrotnie wyższe od wynagrodzenia. Na przykład w 1948 r. sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy miał pensję w wysokości 2 000 rubli, podczas gdy „tymczasowy dodatek pieniężny” wynosił 6 000 rubli, dla ministra pensja

wynosiła 1 700 rubli, podczas gdy „tymczasowy dodatek pieniężny” wynosił 5 100 rubli. Dla porównania: przeciętne wynagrodzenie w Związku Radzieckim wynosiło 711 rubli [Крупина, 2024b]. Wysokie dopłaty miały eliminować strach przed odpowiedzialnością i groźbą represji, a także kształtować lojalność wobec władzy i zapewniać pilne wykonywanie jej poleceń.

Większość przedstawicieli partii i nomenklatury biurokratycznej otrzymywała „emerytury osobiste”, których wysokość regulowały „zamknięte” przepisy. W latach 50. XX wieku emerytom osobistym przysługiwały następujące świadczenia: coroczna wypłata 13. emerytury, 50% zniżki na czynsz, bezpłatne korzystanie z komunikacji miejskiej, opieka medyczna w szpitalach „partyjnych”, bezpłatne zaopatrzenie w leki oraz urlop w ośrodkach wypoczynkowych. Na leczenie sanatoryjne takich emerytów w 1953 r. z budżetu Ukraińskiej SRR przeznaczono 2,9 mln rubli, zaś na 1954 r. zaplanowano już na ten cel kwotę 5,15 mln rubli. Jeżeli minimalna emerytura dla kołchoźników wynosiła 12 rubli miesięcznie, a maksymalna 102 ruble, to posiadacze „emerytur indywidualnych” otrzymywali od 600 rubli miesięcznie do 1 200, a nawet 2 000 rubli [Янковська, 2012, s. 131–132].

Nierówności dochodowe nie odzwierciedlały jeszcze większych nierówności w konsumpcji nie tylko dóbr, lecz także usług (medycyna, edukacja, kultura i turystyka). Uprzywilejowanie przejawiało się w otrzymywaniu wysokiego wynagrodzenia pieniężnego (w tym emerytur) i w możliwości zakupu deficytowych towarów i usług po nominalnej cenie lub nawet otrzymania ich za darmo (np. specjalne zaopatrzenie w żywność, stołówki, szpitale, sanatoria, domki letniskowe). W określonych bufetach i kioskach urzędnicy mogli tanio kupować warzywa, owoce i inne produkty. Do ich dyspozycji były specjalne warsztaty i atelier, które produkowały wysokiej jakości towary po symbolicznych cenach. Wszystko to wskazuje na wyraźnie ukształtowany pozaekonomiczny mechanizm zapewnienia konsumpcji.

Jeśli przeciętni obywatele tylko wyobrażali sobie komunizm jako państwo pełnego dobrobytu, to nomenklatura już w nim żyła. Dla uprzywilejowanych kategorii ludności otwierano „tylne drzwi” sklepów i magazynów. Wszyscy pozostali obywatele szukali znajomych, aby zdobyć pożądany produkt, za który płacili dodatkowo.

Radziecki model gospodarczy był gospodarką deficytu towarowego z kilku powodów: uznawano priorytet kompleksu wojskowo-przemysłowego i przemysłu ciężkiego, stosowano „nożyce cenowe” pomiędzy towarami sektora rolniczego i przemysłowego, akceptowano niższy od obiektywnie wymaganego poziom produkcji dóbr konsumpcyjnych, faworyzowano centralizację i „zarządzanie ręczne” z niesprawiedliwym podziałem dóbr między elitą a resztą obywateli. Dlatego dla większości obywateli radzieckich, którzy stale żyli w warunkach niedoboru towarów, charakterystyczna była świadomość niedoboru lub świadomość ograniczoneści dóbr.

Wszystkie te cechy zróżnicowania społecznego musiały pozostać tajemnicą, aby nadal utrzymywać społeczeństwo w zależności ekonomicznej i mitycznym stanie powszechnej równości i tym samym wspierać walkę ideologiczną przeciwko krajom kapitalistycznym i gospodarce rynkowej.

Spółeczeństwo komunistyczne, pomimo ideologicznych hasła egalitarnych, charakteryzowało się znacznym zróżnicowaniem społecznym. Funkcję windy społecznej spełniały jedynie linie partyjne i związków zawodowych. W ten sposób kontrola ekonomiczna stała się w istocie podstawą kontroli ideologicznej, gdyż przyzwoity poziom materialny można było osiągnąć tylko przy pełnym wsparciu władzy. Społeczeństwo radzieckie było niezwykłym zjawiskiem, w którym dostęp do dóbr i usług był regulowany nie tyle za pomocą zasobów pieniężnych, ile dzięki skomplikowanemu systemowi przywilejów. Partia Komunistyczna była w zasadzie jedyną siłą przyznającą przywileje, co było jedną z cech charakterystycznych władzy totalitarnej.

Radziecka władza totalitarna była jedynym prywatnym właścicielem w ZSRR, ponieważ tylko ona korzystała z tego prawa we wszystkich jego aspektach: posiadania, rozporządzania i użytkowania własności. System totalitarny został skonstruowany w taki sposób, że zarówno jego elity, jak i zwykli obywatele byli skazani na myślenie spiskowe i ciągły strach przed abstrakcyjną ręką władzy karzącej. Obywatele mogli w każdej chwili utracić swoją własność prywatną, ponieważ prawo do podejmowania decyzji (a tym samym dysponowania własnością) miało tylko państwo. Represje i terror mogły zostać skierowane przeciwko każdemu (również przeciwko tym, którzy sprawowali władzę) i w dowolnym czasie. Właśnie dlatego w społeczeństwie sowieckim ukształtowała się men-

talność użytkownika, gdy brak praw człowieka w społeczeństwie totalitarnym zostawiał możliwość korzystania z dóbr materialnych przez tylko ograniczony czas. O prawie do rzeczywistego posiadania i, co więcej, do dysponowania własnością nie można było nawet marzyć. Rozumiejąc ten mechanizm, radziecka nomenklatura stworzyła sobie idealne warunki do korzystania z dóbr materialnych poprzez nieograniczoną liczbę oficjalnych przywilejów i możliwości. Zrozumienie ograniczeń czasowych tego wykorzystania doprowadziło do nieograniczonej liczby nadużyć ekonomicznych (m.in. łapówkarstwa, zaniedbań urzędniczych czy nadużyć władzy).

4. Wzrost przywilejów i kryzys radzieckiego uprzywilejowania

Po XX Zjeździe KPZR w 1956 r. przez kierownictwo sowieckie przetoczyła się fala krytyki, między innymi ze względu na liczne przywileje, jednak niepochlebne głosy można było usłyszeć jedynie podczas zamkniętych zebrań partyjnych i „rozmów kuchennych”. Boris Szczerbyna na zamkniętym posiedzeniu partyjnym Kijowskiego Państwowego Pedagogicznego Instytutu Języków Obcych wprost wskazał na przywileje przywódców miejskich, regionalnych organizacji partyjnych i Komitetu Centralnego: „Są oni odgradzeni od ludu kilkuosobową strażą, otrzymują nie tylko pensję, ale i «pensję» w kopercie, która jest wielokrotnie wyższa od pensji, ale za którą oni nie płacą składek członkowskich i podatków. Otrzymują produkty po cenach hurtowych, korzystają ze specjalnych warsztatów, bezpłatnie chodzą do teatrów nie tylko oni sami, ale i ich żony, które z reguły nie pracują i mają pracownice domowe. Wszystkie z nich mają dacje otoczone strefą zakazaną, na ochronę których przeznaczają się duże sumy pieniędzy” [Крупина, 2024b].

„Zastój” Breżniewa charakteryzował się wzrostem zróżnicowania społecznego między elitą a zwykłymi obywatelami, tolerancyjnym podejściem społeczeństwa do potrzeb materialnych urzędników i funkcjonariuszy partyjnych. We wspomnieniach pierwszego prezydenta Rosji B. Jelcyna znajdujemy następujący opis okresu stagnacji ZSRR: „Zapewnić komuś dobrą pracę, przydzielić komuś wspaniałe mieszkanie i obdarzyć podobnymi dobrodziejstwami wszystkich wokół siebie. Tak się stało i dzieje się nadal – kilkadziesiąt osób żyje jak za komunizmu, a ludzie osiągnęli już kres swoich możliwości” [Ельцин, 2008,

s. 33]. W 1965 r. oficjalna pensja pierwszego sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy wynosiła 700 rubli, drugiego sekretarza – 630 rubli, a kierowników oddziałów – 410 rubli. Ponadto dokonywano wypłat na pokrycie kosztów leczenia (do 80% wynagrodzenia) i pomoc materialną, ponadto opłacano wszystkie podróże służbowe oraz wydawano preferencyjne przepustki do sanatoriów i domów wypoczynkowych. Pierwszy sekretarz Komitetu Centralnego Partii Republikańskiej i pierwsi sekretarze komitetów partyjnych szczebla regionalnego mieli prawo do samochodu służbowego [*Економічна історія України...*, 2011, s. 460–461]. Działo się tak pomimo faktu, że przeciętna pensja w ZSRR pod koniec lat 60. wynosiła anegdotyczne 100–120 rubli.

Anonimowy list z 1965 r. zawiera wymowne porównanie zwykłych ludzi w Związku Radzieckim i radzieckiej elity: „Wszyscy nasi obywatele są równi, ale niektórzy otrzymują miesięcznie trzy tysiące lub więcej rubli (w nowych pieniądzach), podczas gdy inni otrzymują od czterdziestu do osiemdziesięciu, a nawet mniej. Dla niektórych są specjalne zamknięte sklepy, w których można kupić wszystko oprócz ptasiego mleczka (i to za niewielkie pieniądze), a inni często stoją w kolejkach po kaszę jęczmienną. Niektórzy jeżdżą do kurortów, żeby spalić tłuszcz, wydać pieniądze i zaspokoić swoje żądze, podczas gdy inni nie mogą tam dotrzeć, żeby się leczyć. Niektórzy mają kilka daczy, możliwość podróżowania za granicę, a inni nie dostają nawet paszportów, aby mogli wybrać miejsce pracy. Jak nazwać tych pierwszych, którzy należą do kasty partyjno-państwowej, i tych pozostałych – robotników, kołchoźników i inteligencję?” [*Українське сусільство...*, 2021, s. 137–138].

W latach pierestrojki (1985–1989) wśród kierowników Ukraińskiej SRR nadal pozostali zwolennicy poprzedniego stylu rządzenia, za którego czasów Ukraina zyskała miano „rezerwatu zastoju”. Trudności ekonomiczne okresu pierestrojki, całkowite niedobory i kolejki radykalizowały społeczeństwo. O niezadowoleniu ludzi można było przeczytać na łamach centralnych gazet: „Nie możemy przymykać oczu na fakt, że kierownicy partyjni, radzieccy, związkowi, gospodarczy, a nawet Komsomołu obiektywnie pogłębiają nierówności społeczne, stosując różnego rodzaju specjalne bufety, specjalne sklepy, specjalne szpitale itp. Tak, mamy socjalizm i każdy powinien otrzymywać wynagrodzenie zgodnie ze swoją pracą. Niech tak będzie, bez wyrównywania: kierownik ma wyższą pensję w pieniądzach. Ale poza tym nie powinno być żadnych przywilejów. Niech

kierownik pójdzie ze wszystkimi do zwykłego sklepu i ustawi się w kolejce na zasadach ogólnych – może wtedy kolejki, które wszystkich obrzydzą, znikną szybciej. Jednak mało prawdopodobne jest, aby sami «użytkownicy świadczeń specjalnych» zrezygnowali ze swoich przywilejów [...]” (gazeta „Prawda”, 13 lutego 1986 r.) [Земцов, 1986, s. 51].

O tym, jak ostro ludzie reagowali na dobrobyt nomenklatury, świadczy chociażby tzw. „rewolucja kiełbasiana”. Kiedy 6 stycznia 1990 r. w Czernihowie „Wołga” obwodowego komitetu wykonawczego uległa wypadkowi drogowemu, naoczni świadkowie wypadku zobaczyli w jej nagle otwartym bagażniku delikatesowe wyroby mięsne i napoje alkoholowe. Wydarzenie to spowodowało kilkudniowe manifestacje w mieście i dymisję prezydium obwodowego komitetu. Rozwścieczeni mieszkańcy miasta przyszli nawet do mieszkania pierwszego sekretarza komitetu obwodowego L. Pałażczenka i zajrzeli do jego lodówki [Крупина, 2024a, s. 284].

„Zażądajmy od członków Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy publicznego zrzeczenia się przysługujących im przywilejów” – zaproponował latem 1990 r. komitet partyjny jednego z wydziałów Politechniki Kijowskiej. W jednym z listów obywateli do KC Komunistycznej Partii Ukrainy wprost stwierdzono, że główną przyczyną odejścia z partii jest obecność przywilejów nomenklaturowych: „[...] jeśli jedna część odchodzi z KPZR w związku z powstaniem Ukraińskiej Partii Zgody Demokratycznej, to druga część odchodzi właśnie z powodu problemu przywilejów dla aparatu partyjnego” (na przykład: „nie chcę utrzymywać funkcjonariuszy partyjnych”, „partia z partii dla ludu stała się partią dla nomenklatury”) [Кузьменко, 2016, s. 80].

Podobną krytykę przywilejów można było usłyszeć także w innych republikach ZSRR, zwłaszcza w krajach bałtyckich, gdzie poziom świadomości obywatelskiej był zawsze wyższy w porównaniu z innymi republikami ZSRR. W krajach obozu socjalistycznego poziom przywilejów i ich wykazanie były albo niższe niż w ZSRR, jak w Polsce, albo wręcz absurdalnie wyższe, jak w Rumunii.

Polityka głośności, presja społeczna i oburzenie społeczne skłoniły nomenklaturę do zawężenia zakresu przywilejów i świadczeń, a nawet do rezygnacji z niektórych z nich. Wziąwszy pod uwagę oburzenie społeczeństwa, jakie wybuchało na

licznych wiecach i spotkaniach, a także działania opozycji parlamentarnej, nomenklatura partyjna musiała uznać pewne „nadużycia” w przywilejach i je anulować.

5. Podsumowanie

Przywileje odpowiedzialnych pracowników są zjawiskiem naturalnym i występują we wszystkich rozwiniętych społeczeństwach. Problem społeczeństwa radzieckiego polega, po pierwsze, na formalnym braku tych przywilejów i promowanej równości wszystkich obywateli, która w rzeczywistości nigdy nie istniała, a po drugie na wielkości tych przywilejów, która o setki (!) procent przewyższała materialne wsparcie udzielane przeciętnym obywatelom. Ideologia komunistyczna, głosząca całkowity egalitaryzm, w praktyce stworzyła społeczeństwo z rażącą różnicą między elitą (nomenklaturą) a resztą społeczeństwa. Przywileje stały się najważniejszym atrybutem władzy.

Istnienie przywilejów rządzącej elity radzieckiej miało podłoże praktyczne i ekonomiczne, gdyż gospodarka radziecka ze względu na stosowane metody zarządzania administracyjnego i nakazowego skazana była na ciągły niedobór towarów. Paradoksalnie nie wszystkie dobra w ZSRR dało się kupić (nawet gdyby ktoś miał pieniądze), gdyż po prostu nie starczyło ich dla wszystkich. Początkowo zakładano, że przywileje w warunkach ciągłych niedoborów powinny zapewnić aparatowi partyjno-państwowemu niezbędne dobra i usługi, ale apetyt rośnie w miarę jedzenia. W latach 70. i 80. przywileje nomenklatury osiągnęły astronomiczne rozmiary, gdy kilkadziesiąt procent PKB kraju służyło zaspokojeniu potrzeb zaledwie kilku procent społeczeństwa – jego elity.

Radziecki system przywilejów miał bezpośredni wpływ na elity niepodległej Ukrainy. Zasadnicze zmiany w państwie po 1991 roku nastąpiły w sferze kultury, języka i religii, a nie w strukturze i stylu rządzenia państwem. Swoją niepodległość Ukraina uzyskała z klasyczną elitą radziecką na czele, z jej mentalnością wykorzystywania stanowiska jako przywileju, czyli niewyczerpanego zasobu materialnego wzbogacenia. Z tym wiązały się opóźnienia w przeprowadzaniu reform rynkowych, wykorzystanie środków budżetu państwa na osobiste wzbogacenie się, niebotyczny poziom korupcji, a w rezultacie – głęboki kryzys gospodarczy w pierwszych latach niepodległości Ukrainy.

Literatura

- London Z., 2014, *Measuring Inequality. A Three-headed Hydra*, „The Economist”, 16 July, <https://www.economist.com/free-exchange/2014/07/16/a-three-headed-hydra> [data dostępu: 30.01.2026].
- Novokmet F., Piketty T., Zucman G., 2017, *From Soviets to Oligarchs: Inequality and Property in Russia, 1905–2016*, „National Bureau of Economic Research Working Paper”, Cambridge, MA, Aug., <http://www.nber.org/papers/w23712> [data dostępu: 30.01.2026].
- Анисимова Г., 2016, *Методологические аспекты анализа экономического неравенства: советские и постсоветские проблемы*, „Terra Economicus”, т. 14, № 1, s. 63–71, DOI: 10.18522/2073-6606-2016-14-1-61-77.
- Вальдера Х., 2015, *Легитимация социального неравенства в советской идеологии сталинского периода*, „Мир России. Социология. Этнология”, т. 24, № 4, s. 29–59.
- Восленский М., 1991, *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*, „Советская Россия” совм. с МП „Октябрь”, Москва.
- Грегори П., 2008, *Политическая экономия сталинизма*, Росспэн, Москва.
- Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*, 2011, Смолій В. (ред.), т. 2, Ніка-Центр, Київ.
- Ельцин Б., 2008, *Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления...*, Росспэн, Москва.
- Земцов И., 1986, *Частная жизнь советской элиты*, ОРІ, Лондон.
- Киридон П., 2012, *Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії*, „Український історичний журнал”, № 1, s. 171–182.
- Клисторин В., 2017, *Россия в XX веке. Цена революции*, „ЭКО. Всероссийский экономический журнал”, № 11(521), s. 37–46.
- Кордонский С., 2006, *Рынки власти. Административные рынки СССР и России*, ОГИ, Москва.
- Коржихина Т., Фигатнер Ю., 1993, *Советская номенклатура: становление, механизмы действия*, „Вопросы истории”, № 7, s. 25–38.
- Крупина В., 2024а, *Еволюція системи пільг і привілеїв української номенклатури (1985–1991 рр.)*, „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки”, № 44, s. 279–290, DOI: 10.32626/2309-2254.2024-44.279-290.
- Крупина В., 2024б, *Фінансові привілеї номенклатури УРСР у 1945–1950-х роках*, „Reesources”, Переосмислюючи Східну Європу, Центр міської історії, <https://edu.lvivcenter.org/modules/financial-privileges-of-soviet-nomenclature/> [data dostępu: 30.01.2026].

- Кузьменко Ю., 2016, *Зловживання владою працівниками партійно-радянської номенклатури в анонімних листах періоду «перебудови»*, „Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика”, № 21, s. 74–84.
- Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси*, 2021, Даниленко В. (ред.), Інститут історії України НАН України, Київ.
- Шкаратан О., 2012, *Социология неравенства. Теория и реальность*, Издательский дом Высшей школы экономики, Москва.
- Янковська О., 2012, *Реформи УРСР в соціальній сфері в середині ХХ ст.: пенсійне забезпечення (до 55-річчя пенсійної реформи)*, „Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика”, вип. 17, s. 131–132.